

*І.П. Рущенко,
д-р соціол. наук, професор*

ФЕНОМЕН ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ – ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

*(рецензія на монографію: Погрібна В.Л. Соціологія професіоналізму.
– К. : Алеута, КНТ, ЦУЛ, 2008. – 336 с.)*

Соціологи знають не таке вже і велике число соціальних законів. Одним із них є закон поділу праці, що віддзеркалює фундаментальний принцип розвитку цивілізацій: кожен новий крок економічного, соціального і державного поступу супроводжується диференціацією видів діяльності й утворенням груп професіоналів. Останні стають акторами доволі жорсткого сценарію, за яким соціалізація, система навчання, конкурентна боротьба і нагорода переможцям функціонально пов'язані з професіоналізмом. Соціологічний аспект явища полягає в тому, щоб інтерпретувати професіоналізм як соціальний феномен, який посідає все більш помітне місце в сучасному житті. Тут виникає ціла низка теоретичних проблем і можливостей для «виходу в практику». Монографія, автором якої є В.Л. Погрібна, вперше в Україні пропонує саме у цьому ракурсі розглянути одразу низку питань, яких раніше фахівці-соціологи торкалися або факультативно, або в контексті інших теоретичних шукань. По суті, автор пропонує проект нового соціологічного напрямку – соціології професіоналізму – і робить на цьому шляху перший крок.

Книга складається з трьох розділів. У *першому розділі* розглядаються теоретико-методологічні основи структурування професійної діяльності. Розкриваючи онтологічну сутність понять «професія» і «професіонал», авторка резюмує еволюцію поглядів соціологів різних часів і теоретичних спрямувань – від К. Маркса, Г. Спенсера і Е. Дюркгейма до В. Подмаркова, В. Шубкіна та В. Паніотто. Як висновок стверджується, що професія – це соціальний механізм диференціації та спеціалізації трудової діяльності на видовому та внутрішньовидовому рівні, який функціонує як засіб розвитку змісту праці. Звідси робиться висновок, що на роль професії претендують найбільш давні та шановані заняття, в яких велике значення має професійна компетенція, етичний кодекс, механізм внутрішньопрофесійного контролю, особливості професійної культури тощо. У зв'язку із цим картина професійного простору являє собою набір різноманітних видів діяльності: частина з них тяжіє до так званих «повноцінних» професій, інші – до «простих» професій (мало- або некваліфікованої праці, де не потрібна спеціальна освіта, немає привілеїв, професій-

них асоціацій і т. ін.). Що ж їх поєднує? Логіка міркувань В.Л. Погрібної складається таким чином. Феномен професії існує тисячі років, і немає підстав розглядати попередні форми лише як підготовку до професій сучасного типу. Особливість нинішньої ситуації полягає в тому, що процес професіоналізації охопив практично всі сфери трудової діяльності, внаслідок чого професія стала універсальним соціальним інститутом, а приналежність до професійної групи – головним засобом соціальної ідентифікації (на відміну від родової, племінної, етнічної, релігійної, класової тощо). Уже в самій структурі професії глибоко укоренився розподіл праці на «вищі» та «нижчі», власне «професії» та «заняття», «складні» та «прості» або, більш узагальнено, – на «повні» (володіють усіма ознаками професії) та «редуковані» (характеризуються низьким рівнем професіоналізації діяльності). Звідси, для конституювання професії необхідні, принаймні, дві умови: з одного боку, певне відокремлення діяльності (як мінімум, на видовому рівні), чітка міра диференціації діяльності, а з іншого – закріплення цієї діяльності за окремою соціальною групою, яка використовує її як джерело засобів до існування. Отже, професія виступає як трудова діяльність, що є неможливою без відповідної теоретичної і практичної підготовки. Для людини вона є джерелом існування. Але в цьому випадку, як справедливо зазначає авторка монографії, не береться до уваги процесуальний аспект трудової діяльності, тобто її здатність відбуватися з тією або іншою швидкістю й у силу цієї особливості бути більшою або меншою мірою продуктивною. Крім того, актуалізація аспектів професійної діяльності, якими є теоретична і практична підготовка працівника, не вирішує протиріч його спільної з іншими працівниками діяльності, що пов'язано з такими поняттями, як «компетентність», яка є характеристикою індивіда, і «ефективність», котра визначає процес його взаємодії з іншими індивідами. Це свідчить про те, що не вивчаються ті фактори, які мають відношення до процесу сумісності/несумісності в спільній діяльності окремих і сукупних працівників як суб'єктів соціального життя. Як наслідок, досі не виникало цілком слушного питання щодо тих рис людини як працівника, які повинні набувати загального характеру, знаходячи інституціональну форму свого прояву в сучасному суспільстві. Тому абсолютно логічно В.Л. Погрібна звертається до аналізу поняття «професіонал».

Вона вдало доповнює представлене в науковій літературі уявлення про професіонала, виходячи за рамки проблеми праці й особливостей її поділу в суспільстві. Мається на увазі зміщення акценту на вивчення структури роботи професіонала, до складу якої входять здатність людини володіти сумою знань, умінь і навичок, а також затрачати енергію свого організму. Саме такий ракурс аналізу дозволяє авторці монографії дійти принципового висновку: професія як трудова діяльність, з одного боку, вимагає від працівника теоретичної і практичної підготовки. З іншого боку, як процес діяльності вона може аналізуватися в контексті результатів, що досягаються працівниками, тобто бути високо- і малопродуктивною.

У монографії висловлюється думка, що проблема становлення професіонала – це, у першу чергу, проблема особистісного і соціального розвитку фахівця як суб'єк-

та соціальної дії. Сучасний професіонал повинен бачити свою професію в усій сукупності її широких соціальних зв'язків, знати пропоновані до неї і її представників вимоги, розуміти зміст і специфіку своєї професійної діяльності, орієнтуватися в колі професійних завдань і бути готовим вирішувати їх у мінливих соціальних умовах. Усі необхідні професійні знання, уміння і навички, норми поведінки і ціннісні орієнтири, ідеали і внутрішні структури особистості формуються в процесі професіоналізації особистості. У широкому значенні професіоналізація являє собою процес, в результаті якого у працівника формується об'єктивна і суб'єктивна готовність до професійної діяльності. Тому професіоналізм є результатом процесу професіоналізації, показником успішності його здійснення, якісною характеристикою фахівця, тобто може розглядатися як певна соціальна перспектива, більшою або меншою мірою доступна кожному фахівцеві. По суті, професіоналізація – це процес становлення і розвитку професіоналізму.

Цікавим методологічним ракурсом є спроба розглянути професіоналізацію крізь призму феномену професійного маргіналізму, який є поведінковим і концептуальним антагоністом професійної ідентичності. Авторка зазначає, що в логіці професіогенезу маргіналізація настає при втраті або розмиві ідентифікаційних основ в індивідуальній і суспільній професійній свідомості. При цьому професійний маргіналізм – це не просто банальний непрофесіоналізм як недостатність або неадекватність професійних знань і умінь; це насамперед особистісна позиція непричетності і ментальна неприналежність до суспільноприйнятної для даної професії професійної моралі чи, навпаки, внутрішнє віднесення себе до моралі іншого середовища, професійної або позапрофесійної. Соціальні антиподи – професійні маргінали й ідентичні професіонали – займають полярні позиції як в особливостях професійної самосвідомості, так і в способах виходу з професійної кризи.

Другий розділ монографії присвячено інституціональним і неінституціональним рівням організації діяльності професіонала. Підкреслюється, що інституціональний рівень організації професійної діяльності (і професіоналізму як її наслідку) пов'язаний з розвитком суспільства, зокрема рівнем витрат інституціональних ресурсів на регулювання поведінки людини в усіх сферах її життєдіяльності, і, в першу чергу, професійній. Чим вищими є витрати на оптимізацію інституціонального рівня, тим менше працівник бачить сенсу в тому, щоб «грати» за інституціональними правилами. Звідси висновок, що варто звертати увагу і на роль неінституціонального рівня організації професійної діяльності людини, тобто такого рівня, на якому «грають» за тими або іншими правилами не «умовні», а цілком реальні люди. Перехід на зазначений рівень аналізу авторка формулює як «повернення до людини».

Результат процесу інституціалізації професійної діяльності пропонується оцінювати через показники її ефективності з використанням чотирикрокового алгоритму: декларування мети; ідентифікація цілей; визначення результатів або наслідків діяльності; порівняння результатів з метою та цілями. У монографії наводиться приклад такого оцінювання на основі дослідження процесу та результату реалізації

Комплексної програми кадрової політики в органах та підрозділах внутрішніх справ та забезпечення законності й дисципліни на 2001–2005 роки. Систематизація та узагальнення отриманої теоретичної та емпіричної інформації дозволили сформулювати загальні принципи та критерії оцінки ефективності професійної діяльності як результату її інституціалізації.

Третій розділ монографії присвячений теоретичним та практичним аспектам аналізу особистості професіонала, її професійного розвитку, а також позитивним і негативним результатам і наслідкам цього процесу. В.Л. Погрібна визначає базисні категорії структури особистості професіонала, до яких відносить (1) мотивацію, засновану на потребах, професійних інтересах, ідеалах, ціннісних орієнтаціях; (2) цілеспрямованість; (3) когнітивні, комунікативні, емоційно-вольові та індивідуально-психологічні якості; (4) здібності загального характеру і (5) професійні здібності. Далі робиться висновок, що таке структурування особистісних якостей фахівця необхідне для виявлення його домінуючої спрямованості, а це, у свою чергу, сприяє формуванню професіоналізму через оволодіння відповідними вміннями. Сукупність цих якостей є основою професійної компетентності, модель соціологічної оцінки та виміру якої пропонується в монографії.

Діяльність соціолога, на думку В.Л. Погрібної, не має обмежуватися лише оцінкою та виміром особистісних якостей професіонала, важливим є дослідження особливостей його професійного розвитку. Провідними формами останнього є професійне становлення, професіоналізація й індивідуально-професійний розвиток. При дослідженні цих процесів головного значення в науці традиційно надавалося позитивним змінам, менша увага приділялася деструктивним тенденціям професійного розвитку: кризам, дезадаптації, стагнації, деформації. Простір професійного розвитку особистості є відкритим, характеризується розмаїтістю, нерівновагою, нелінійними співвідношеннями вікового розвитку, освіченості (включаючи професійну кваліфікацію) і багатоплановими видами провідної діяльності. Досягнення вершин професійного розвитку можливо шляхом актуалізації індивідуально-професійного потенціалу, самоорганізації і самоактуалізації особистості.

У той же час у монографії зазначається, що професійний розвиток, не є «кінцевим пунктом» процесу становлення професіонала, бо просування до вершин професіоналізму має певні результати і наслідки як для особистості самого професіонала, так і для суспільства в цілому, що не може не увійти до кола проблем, які вивчаються соціологією професіоналізму. Серед таких результатів і наслідків В.Л. Погрібна виділяє дві групи. Перша – це соціально-об'єктивні результати, що можуть бути як позитивними, тобто пов'язаними з побудовою професійної кар'єри, так і негативними, що характеризуються її відсутністю. Друга група – це особистісно-суб'єктивні наслідки, які також мають позитивний і негативний прояв у вигляді виникнення професійних деформацій, але оцінка тут протилежна: позитивний прояв – відсутність деформації, негативний – її наявність.

Аналізуючи проблему професійних деформацій, авторка доводить, що професійна діяльність здійснює більш міцний (де)формуючий вплив на особистість пра-

цівника, ніж непрофесійні види діяльності, і призводить до не випадкових, а закономірних розбіжностей у професійних типах особистості. Професійна деформація особистості – це об'єктивне явище, негативні ефекти якого можуть бути еліміновані лише через інші, непрофесійні чинники (соціалізація, виховання тощо). Вона є процесом і результатом впливу суб'єктивних якостей людини, що сформовані у відповідності зі специфікою певної професійної праці, на особистісні властивості професіонала та його діяльнісні характеристики. Вперше у вітчизняній соціологічній літературі ми зустрічаємо докладний опис таких проявів професійної деформації, які можна вважати властивими багатьом, якщо не усім, професіям. Першим є адміністративно-управлінська поведінка, що пов'язана з перевищенням прав і повноважень, прямим невиконанням обов'язків або зловживанням службовим становищем. Другий – це різні «егоїстичні» прояви, як-от індивідуально-цільова поведінка, що спрямована на реалізацію виключно особистих інтересів на шкоду колективним, або групова поведінка, властива спільноті (касті, групі) на протидію інтересам суспільства – так званий «груповий егоїзм». Третій прояв – види поведінки, пов'язані зі збереженням консервативних звичок і традицій, які стримують ініціативу, творчість, новаторство. Четвертим проявом професійних деформацій В.Л. Погрібна називає імітаційну поведінку, що камуфлює істинні інтереси і наміри працівників та породжує феномен псевдоактивності. І, нарешті, п'ятий прояв – це поведінка, що відхиляється, яка може вважатися або наслідком реалізації асоціальних звичок і схильностей, або таких зразків поведінки, котрі соціально засуджуються.

У післямові, окресливши таким чином проблемне поле соціології професіоналізму і резюмуючи своє дослідження, В.Л. Погрібна пропонує власне бачення понятійного апарату соціології професіоналізму як окремої гілки соціологічної науки, формулює об'єкт, предмет, функції, хоча при цьому не претендує на завершеність і методологічного оформлення, тобто залишає всім зацікавленим науковцям широкий простір для теоретичної і емпіричної діяльності на теренах нового галузевого напрямку соціології.

Монографія «Соціологія професіоналізму» не є безспірною, містить певні підстави для роздумів, але в цьому її й певна привабливість. Видання, без сумнівів, приверне увагу соціологічної спільноти, буде корисним для науковців, аспірантів та студентів соціологічних факультетів.